

Uzun əsrlər boyu ayrı-ayrı qəbilələr halında Ərəbistan yarımadasının müxtəlif ərazilərində məskunlaşmış ərəblər tarixin islamaqədərk dövründə “cahiliyyət” adlanan bir zaman çərçivəsində özlərinin adət ənənələrini qorumuş və söz sənətinə verdikləri dəyər baxımından “bəlağət sahibləri” kimi tanınmışlar. Əsl peşələri səhra həyatının imkan verdiyi qədər dəvə, qoyun və keçi saxlamaq olan ərəblər eyni zamanda bir-biriləri ilə qəbilələrarası müharibələr aparmaqla həyatlarına davam edirdilər.

Təbiət baxımından zəngin olmayan ərazilərdə məskunlaşmış ərəblər söz sənətinə verdikləri dəyər, az sözlə geniş mənalara ifadə etmək qabiliyyətinə malik olduqları üçün geniş lövhələr yaratmaqla qonşu xalqların qiblə edəcəkləri bədii sənət nümunələri yaratmağa nail olmuşlar.

Lakin ərəblərin dünyanın mədəni xalqları sırasına qatılmağa səbəb olmuş ən mühüm cəhət Qurani-Kərimin ərəb dilində nazil olması ilə əlaqədar olmuşdur. Məhz Allah kəlamının məna çalarlarını anlamaq, onun mətninin xətalardan qorunması məqsədilə yaranmış ərəb dilçilik elmi ərəb kəlmələrini üç mühüm qrupa – isim, fel və ədatlara bölərək bu dilin digər kateqoriyalarını müəyyənləşdirmişlər. Məqalədə bəhs etməyə çalışdığımız “zərf” mövzusu da həmin bölgünün sonuncu qismi olan ədatlar bəhsinə aid edilmişdir.

Ümumi dilçilikdə zərf iş və hərəkətin əlamətini, keyfiyyətini, zaman, məkan və miqdarını bildirən nitq hissəsi olaraq tədqiq olunur (1, 104). Bundan əlavə, zərflər adlara bənzədilsə də, hala, şəkllə və kəmiyyətə görə dəyişmədikləri üçün onlardan fərqləndirilərək köməkçi nitq hissələrinə aid edilir. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində də zərf kateqoriyası sözün cümlə daxilində daşdığı sintaktik vəzifəsinə, semantikasına və ya semantik morfoloji xüsusiyyətlərinə əsaslanmaqla tədqiq olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, sintaktik prinsipinə görə feldən əvvəl gələn bütün sifətlər cümlədə işlənmə yerindən asılı olaraq həm də zərflərdir (2, 75).

Zərf cümlədə zərflilik kimi çıxış edir. Bütün zərflər cümlədə zərflilik kimi sıxış etdikləri halda, zərfliliklər ən çox zərflə ifadə edilməklə yanaşı, həm də əvəzlilik, say, sifət, isim və s. sözlərlə ifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, formalar ərəb dilində çox geniş şəkildə yayılmışdır. ərəb dilində zərflərə gəlinə, onlar sabit modelləri olmayan və leksik mənalara çox zaman yalnız nitq şəraitində dəqiqləşdirilən köməkçi nitq hissələri hesab olunur (5, 103). Alimlər ərəb dilində zərfləri “مفعول فيه” (məfulun fihi) adı altında vermiş və onların ikiye – zaman və məkan zərflərinə bölündüyünü təsbit etmişlər (8, 217). Zərflər zaman və yaxud məkan ifadə edən isimlərdən düzəlir ki, bunlar da “mənsub hal”, yəni təsirlik hal əlamətlərini qəbul edir. Lakin elə zərflər də vardır ki, bunların hal əlaməti dəyişməz qalır ki, bu cür zərflər “məbni zərflər”, yəni sonu “hərəkə” və ya “sukun” baxımından dəyişməyən zərflər hesab olunur. Həm zaman, həm də məkan zərfləri qeyri-müəyyən və məhdud olmaqla iki yerə bölünür. Bundan əlavə, zərflər quruluş baxımından da əsil və düzəltmə olmaq etibarilə iki qrupa ayrılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, yaranmasında heç bir “cərr hərfinin” (ön qoşmanın) iştirak etmədiyi zərflər, haqlı olaraq “əsl zərflər” adlanır (9, 48). Əsl zərflər aşağıdakılardan ibarətdir:

a). Yer zərfləri

1. “هنا” yer zərfinin mənalari:

“هنا” yer zərfi yerinə görə “bura, buraya, burada” mənalardan birini bildirir:

“دَعَوْتُهُ هُنَا” – Onu buraya çağırıdım.

2. “هناك” yer zərfinin mənalari:

“هناك” yer zərfi yerinə görə “ora, oraya, orada” mənalardan birini bildirir:

“أَتَيْتُ مَعَهُ هُنَاكَ” – Onunla oraya getdim.

3. “ثم” və ya “ثمّة” yer zərflərinin mənalari:

“ثم” və ya “ثمّة” yer zərfləri yerinə görə “ora, orada, hara, haraya, hansı istiqamətə” mənalardan birini bildirir:

“وَأَرْلَقْنَا ثَمَّ الْآخَرِينَ”

“O biriləri (Firon əhlini) də ora yaxınlaşdırdıq.” (Əş-Şüəra: 64)

“وَإِذَا رَأَيْتَ ثَمَّ رَأَيْتَ نَعِيمًا وَمُلْكًا كَبِيرًا”

“(Orada) hara baxsan, nemət və böyük bir mülk görərsən.” (Əl-İnsan: 20)

4. “أين” yer zərfinin mənalari:

“أين” yer zərfi yerinə görə “hara, harada, haraya” mənalardan birini bildirir:

“إِلَى أَيْنَ أَنتَ؟” – Sən hara gedirsən?

5. “لن” yer zərfinin mənalari:

Yerinə görə “yanından, tərəfindən, dərgahından” mənalardan birini ifadə edən “لن” zərfi adətən, “من” ön qoşması ilə işlədilir:

“الرَّ كِتَابٌ أَحْكَمْتُ آيَاتُهُ ثَمَّ فَصَلْتُ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ”

“Əlif, Lam, Ra! Bu, ayələri hikmət sahibi, (hər şeydən) agah olan (Allah) tərəfindən təsbit olunmuş, sonra da müfəssəl izah edilmiş bir Kitabdır ki,” (Hud: 1)

¹¹⁶ BDU-nun Ərəb filologiyası kafedrasının magistrantı eliyevaaytac37@gmail.com

6. “حَيْثُ” yer zərfinin mənaları:

Yerinə görə “harada, haradan, haraya, nə zaman” mənalarından birini ifadə edən “حَيْثُ” zərfi haqqında bir çox dilçilər özlərinin ciddi mülahizələrini irəli sürmüşlər. Məşhur ərəb filoloqu Əl-Əxfəş isə bunun zaman zərfi olduğu iddiasını irəli sürmüşdür (6, 71). O, iddiasını klassik ərəb şeirindən nümunələrlə sübuta yetirməyə çalışsa da, Əl-Farisi bunun yer zərfi olduğunu təkidlə vurğulamış və bu məqsədlə Qurani-Kərimin aşağıdakı ayəsini dəlil olaraq gətirmişdir:

“وَإِذَا جَاءَهُمْ آيَةٌ قَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ حَتَّى نُؤْتَىٰ مِثْلَ مَا أُوتِيَ رُسُلُ اللَّهِ اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ سَيُصِيبُ الَّذِينَ أَجْرَمُوا صَغَارٌ عِندَ اللَّهِ وَعَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا كَانُوا يَمْكُرُونَ”

“Onlara bir ayə gəldiyi zaman: “Allahın peyğəmbərlərinə verildiyinin (nübüvvətin, möcüzələrin) misli bizə verilməyincə biz iman gətirməyəcəyik!” – deyirlər. Allah peyğəmbərliyi hara (kimə) göndərəcəyini Özünə daha yaxşı bilir. Günahkarlar Allahın hüzzurunda qədirləri məkrinə görə zillətə və şiddətli əzaba düçar olacaqlar!” (Əl-Ənam: 124).

7. İnkarı gücləndirən “قَطُّ” zərfinin mənalrı:

“Heç, heç cür, heç bir vəchlə, əsla” mənalarını ifadə edən bu zərf keçmiş zamanın qəti inkarını ifadə edir. Daha dəqiq ifadə edərək deyə bilərik ki, bu zərf keçmiş zamanın inkarını gücləndirməyə xidmət edir. Dilçilər zərfin kökünü “قَطُّ” felindən alındığı iddiası ilə çıxış edərək “مَا فَعَلْتُهُ قَطُّ” cümləsinin şərhini bu cür verirlər:

“مَا فَعَلْتُهُ قَطُّ” - Onu heç zaman etməmişəm.

“لَمْ أَفْعَلْ بِهِذِهِ الْكَلِمَةَ قَطُّ” - Mən bu sözü ağzıma belə gətirməmişəm.

Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, ifadənin “لَا أَفْعَلُهُ قَطُّ” şəklində işlədilməsi qrammatik qaydalara uyğun deyildir (7, 223). Belə ki, feilin özü indiki-gələcək zamanı ifadə etdiyi halda onunla birgə işlənmiş “قَطُّ” zərfi keçmiş zamanın inkarını bildirir.

8. “فَقَطُّ” zərfinin mənalrı:

Bu zərf “yalnız, tək-cə” mənalarından birini ifadə edir.

“كَنتَ فِي مِصْرَ مَرَّةً وَاحِدَةً فَقَطُّ” – Misirdə yalnız bir-cə dəfə olmuşam.

9. “لَعَلَّ، لَعْلَ، لَعْلٌ” zərflərinin mənalrı:

Hərəkətə münasibət ifadə edən “لَعْلٌ” – “doğrudan da, həqiqətən”, “لَعْلٌ / لَعْلَ” – “ola bilsin ki, bəlkə”, “لَعْلٌ” – “ola bilsin, bəlkə” və s. bu qəbildən olan modal zərflər:

“لَعْلَ الصُّيُوفِ الْأَعْزَاءِ فِي الطَّرِيقِ حَتَّى الْآنَ” – Bəlkə də əziz qonaqlar hələ də yoldadırlar.

10. “قَدْ” ədatı: Qeyd etmək lazımdır ki, “قَدْ” ədatı keçmiş və indiki-gələcək zaman feilləri ilə işlənərək müəyyən mənalər bildirir. Bu dil hissəciyi ədat kimi keçmiş zaman feilləri ilə işlədilərək hərəkətin həqiqətən baş verdiyini və artıq bitdiyini bildirir (4, 93). O, indiki-gələcək zaman feilləri ilə işlədildiyi hallarda isə, hərəkətin nadir hallarda baş verdiyini bildirir və bu hadisəyə az-az hallarda rast gəldiyinə və yaxud da hərəkətin daim və bəzən də adət halını aldığına dəlalat edir:

“إِنَّهُ قَدْ غَارَ بِأَكُو إِلَى مَوْسَكُو” – O artıq Bakıdan Moskvaya yola düşmüşdür.

“قَدْ يَسَافِرُ الطَّلَابُ إِلَى الْقَاهِرَةِ فِي الْأُسْبُوعِ الْقَادِمِ” – Ola bilsin ki, tələbələr gələn həftə Qahirəyə səfər etsinlər.

b) Sual bildirən zaman zərfləri

1. “أَيْنَ” – harada?

“وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا أَيْنَ شَرَكَاؤُكُمْ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ”

“O gün (qiyamət günü) onların hamısını (bir yerə) toplayacaq, sonra (Allaha) şərik qoşanlara deyəcəyik: “(Tanrı olduqlarını) iddia etdiyiniz şərikləriniz (bütlləriniz) haradadır?” (Əl-Ənam: 22)

2. “مَتَى” – nə vaxt, nə zaman?

“مَتَى يَرْجِعُ طَالِبُنَا إِلَى الْوَطَنِ؟” – Tələbələrimiz vətənə nə vaxt qayıdır?

3. “نَعْمَ” – neçə?

“كَمْ كِتَابًا قُرِئَ مِنْ قَبْلِ الطَّالِبِ فِي الصَّيْفِ؟” – Tələbə tərəfindən yayda neçə kitab oxunub?

4. “كَيْفَ” – necə?

“كَيْفَ نَقْتَرِبُ مِنَ النَّاسِ الْجَالِسِينَ أَمَامَ تِلْكَ الْعِمَارَةِ؟” – O binanın qarşısında oturan insanlara necə yaxınlaşa bilərik?

Qeyd etmək lazımdır ki, bu zərflərin bəziləri müxtəlif ön qoşmalarla da işləyə bilər. Məsələn: “إِلَى هُنَا” – buraya, “مِنْ أَيْنَ” – haradan? “إِلَى مَتَى” – nə vaxtadək?

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1993, 315 səh.
2. Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilçiliyi. Bakı, 1998, 285 səh.
3. Mustafa Meral Çörçü. Sarf-Nahif-Edatlar. İstanbul, 2008, səh.
4. Mustafa Kurt. Arap Dilində Cə Herfləri. İstanbul, 1995, 510 səh.
5. Гранде В.М. Введение в сравнительное изучение семитских языков. Москва, 1972, 680 стр.
6. Оруджова Л. Арабская грамматическая терминология. Баку, 1993, 290 стр.

7. ابن هشام، مغنى اللبيب، بيروت، 1996، 610 هـ.

8. عباس حسن، النحو الوافي، تهران، 1999، في 4 مجلدات.

9. مصطفى الغلاييني، جامع الدروس العربية، القاهرة، 2004، في مجادين.

Açar sözlər: zərf, zaman və məkan zərfləri, əsl və düzəltmə zərflər, inkarı gücləndirən zərflər, ərəb dilçilik elmi

Ключевые слова: наречие, наречия времени и пространства, действительные и пассивные наречия, наречия, усиливающие отрицание, арабское языкознание

Key words: adverb, adverbs of time and space, active and passive adverbs, adverbs that enhance negation, Arabic linguistics

Nitq hissələri dedikdə müəyyən qrammatik xüsusiyyətlərə görə qruplaşan bir qrup sözlər başa düşülür. Azərbaycan və ərəb dillərində nitq hissələrinin təsnifatı fərqlidir. Belə ki, Azərbaycan dilində nitq hissələri əsas və köməkçi olmaqla 2 qrupa ayrıldığı halda, ərəb dilində isim feil və ədatlara bölünür. Və ədatlar bölməsinə daxil olan ayrı ayrılıqda bir neçə nitq hissəsi vardır. Məqalədə də bunlardan biri olan zərflər haqqında danışılmışdır. Burada zərflərin işlənmə şəraiti, növlərindən söz açılmış, hər bir kateqoriya üzrə nümunələr göstərilərək qeyd edilən fikirləri aydınlaşdırmağa çalışılmışdır. Ərəb dilində zərflər məkana və ya zamana dəlalət edən isimlərdir. Zərflər hallanan və hallanmayan olur. Hallanan zərflər adətən məkan və zaman bildirən isimlərdən düzəlir və həmişə mənsub (təsirlikdə) olur. Zaman və məkan bildirən isimlərin “zərf” adlanmasında əsas səbəb odur ki, zərfə qoyulan məktub zərfdən kənara çıxmıdığı kimi hadisə qeyd olunan zaman və ya məkan çərçivəsində baş verir. Əsas nitq hissələrindən biri olan zərf istər leksik-qrammatik mənalarına, morfoloji əlamətlərinə, istərsə də sintaktik vəzifəsinə görə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Lakin zərflərin leksik məna baxımından digər nitq hissələri ilə olan yaxınlığı onun sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsində müəyyən təzadlar yaratmışdır. Bu hal zərflərin çoxşaxəli olmasından və leksik mənasına görə digər nitq hissələri ilə ortaqlıq təşkil etməsindən irəli gəlir. Sintaktik mövqeyindən asılı olaraq bir sıra nitq hissələri cümlədə eyni zamanda zərflik vəzifəsini də icra edə bilər. Bütün bu qeyd etdiyimiz faktlar zərflərin dilçilikdə geniş sahə tutmasına səbəb olmuşdur.

Истинные наречия на арабском языке

Резюме

Части речи означают группу слов, сгруппированных по определенным грамматическим признакам. Классификация частей речи в азербайджанском и арабском языках различна. Так, в азербайджанском языке части речи делятся на 2 группы – основную и вспомогательную, а в арабском языке существительные делятся на глаголы и наречия. А в раздел таможня входит несколько отдельных частей речи. Также в статье говорится об одном из них – наречиях. Здесь обсуждаются условия обработки и виды конвертов, показаны примеры каждой категории и делается попытка прояснить упомянутые идеи. Наречия в арабском языке – это существительные, обозначающие место или время. Наречия бывают с падежом и без падежа. Решающие наречия обычно образуются от существительных, обозначающих место и время, и всегда имеют подлежащее (изменение). Основная причина, по которой существительные, обозначающие время и пространство, называются «наречиями», заключается в том, что событие происходит в пределах указанного времени или пространства, так же как буква, стоящая в наречии, не выходит за пределы наречия. Наречие, являющееся одной из основных частей речи, имеет различные характеристики по своему лексико-грамматическому значению, морфологическим особенностям и синтаксической функции. Однако близость наречий к другим частям речи по лексическому значению создала определенные противоречия в определении ее границ. Такая ситуация обусловлена тем, что наречия многогранны и разделяют свое лексическое значение с другими частями речи. В зависимости от своего синтаксического положения несколько частей речи могут выполнять в предложении функцию наречия одновременно. Все эти упомянутые факты привели к тому, что наречия заняли широкую область в лингвистике.

True Adverbs in Arabic

Summary

Parts of speech mean a group of words grouped according to certain grammatical features. The classification of parts of speech in Azerbaijani and Arabic languages is different. Thus, in the Azerbaijani language, parts of speech are divided into 2 groups, main and auxiliary, while in Arabic, nouns are divided into verbs and adverbs. And there are several separate parts of speech included in the customs section. The article also talks about one of them, adverbs. Here, the working conditions and types of envelopes are discussed, examples of each category are shown, and an attempt is made to clarify the mentioned ideas. Adverbs in Arabic are nouns that refer to place or time. Adverbs are cased and uncased. Decisive adverbs are usually formed from nouns denoting place and time and are always subject (inflected). The main reason why nouns denoting time and space are called “adverbs” is that the event takes place within the specified time or space, just as the letter placed in the adverb does not go beyond the adverb. Adverb, which is one of the main parts of speech, has different characteristics according to its lexical-grammatical meaning, morphological features, and syntactic function. However, the proximity of adverbs to other parts of speech in terms of lexical meaning has created certain contradictions in defining its boundaries. This situation is due to the fact that adverbs are multifaceted and share their lexical meaning with other parts of speech. Depending on their syntactic position, a number of speech parts can perform the function of adverb in the sentence at the same time. All these mentioned facts have caused adverbs to occupy a wide area in linguistics.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva